

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“
ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ“

ИМПЕРИИ И ИМПЕРСКО НАСЛЕДСТВО НА БАЛКАНИТЕ

СБОРНИК В ЧЕСТ НА 70-ГОДИШНИНАТА НА
ПРОФ. ЛЮДМИЛ СПАСОВ

ТОМ I
АНТИЧНОСТ И СРЕДНОВЕКОВИЕ

Съставители

ДИМИТЪР В. ДИМИТРОВ, СИМЕОН КАЦАРОВ,
РУСАЛЕНА ПЕНДЖЕКОВА-ХРИСТЕВА, ДАМЯН БОРИСОВ

Пловдив · 2019

КОЛОНИЗАЦИЯТА КАТО ЦЕЛЕНАСОЧЕНА ПОЛИТИКАТА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ VII–X ВЕК

КАМЕН СТАНЕВ

COLONIZATION AS A PURPOSEFUL POLICY OF THE BULGARIAN STATE IN THE 7TH–10TH CENTURIES

KAMEN STANEV

ABSTRACT: The First Bulgarian Kingdom had a policy according to which the conquest of a territory was followed by a mass migration of population from the former territories that was organized by the state. The first information is from 680 AD, when conquered Slavic tribes were sent to the borders with the Avar Khaganate and Byzantium. At the beginning of the 9th century the Bulgarians invaded Transylvania and sent Slavs and Bulgarians as colonists. In 812–815 Slavs were settled in the engrossed lands along the Black Sea coast. In 864, Knyaz Boris demanded the Romans to return to Bulgaria part of the Upper Thracian Plain with the argument that a territory is necessary to displace the growing population of his state. In 904, Tzar Simeon threatened the Romans with sending people to settle Thessaloniki. The latest information is from 922 AD, when the Bulgarians sent population to Vize and its vicinity, that they had conquered. Some archaeological evidence supports this written record, while others suggest that there were even other similar colonizations.

KEYWORDS: First Bulgarian Kingdom, mass migration, colonization

Откакто човечеството съществува то е в постоянно движение. Отделни хора, малки групи или цели народи по различни причини се преселвали от едно място на друго. Първото българско царство не прави изключение. Напротив, то възникнало именно в резултат на мигрирането на част от прабългарите. Като прегледаме изворите за периода на неговото съществуване, виждаме че през цялото време е имало заселвания, изселвания и вътрешни премествания на отделни хора, малки или големи групи. Причините за тези миграции са най-различни – бягство от вражески нашествия, хора търсещи препитание и реализация на своите способности, политически и криминални бежанци и т.н. (СТАНЕВ 2008в). Прегледът на данните показва, че е действал един постоянен фактор, който генерирал миграции и това е била българската държава, която организирала отвличането или прогонването на чуждо население с цел обзлюбяване на вражеска територия, която би могла да се използва като база за нападение срещу България, увеличаване на собствените поданици или използване на това отвлечено население като инструмент за изнудване по време на преговори. Част от тази държавна политика генерираща миграции е било колонизирането – организирано заселване на население от старите предели в стратегически важни новозавладени територии. Тази политика разбира се, съвсем не е българско откритие и например по същото време е била системно прилагана от Византия (СНАРАНИС 1961: 140–154). Отделните случаи на колонизации организирани от Първото българско царство, са разглеждани повече или по-малко в историографията, но до момента няма цялостно изследване.

Първото сведение за колонизация е свързано със завладяването на земите между Дунав и Стара планина от кана сюбиги Аспарух през 680 г. и последва-

лото изселване на славянските племена към границите с Византия и Аварския каганат. Причините за това действие са повече от ясни – славяните, като подчинено население, били длъжни в случай на нашествие първи да поемат вражеския удар. Това събитие е добре известно и за това няма да се спираме на него. Археологическите данни позволяват точно да бъде очертана територията, където били заселени северите (СТАНЕВ 2011: 431–433).

През следващите повече от сто години няма промяна на границите и поточно завладяване на нови територии и съвсем естествено няма и данни за колонизация¹.

В началото на IX в. България извършила мащабна експанзия в северозападна и югоизточна посока. И в двата случая имаме категорични писмени данни, от напълно независими едни от други извори, които посочват, че завладяването на тези територии е било последвано от заселване на население от старите предели на държавата, като и в двата случая изрично е посочено, че като колонисти били изпозвани основно славяни.

Идването на власт на кана сюбиги Крум било последвано от завладяване на обширните източни части на бившия Аварски каганат. За съжаление не са известни подробностите около това събитие, но причините очевидно били две. На първо място, така Крум създал обширна буферна зона между старите предели на България и Франкската империя, която в този момент е била във възход и именно тя ликвидирала Аварския каганат и станала новият западен съсед. Втората причина са мините за добив на каменна сол в Трансилвания – изключително ценна по това време суровина. Сведенията за тази колонизация се съдържат в извор наречен Деяния на унгарците. Той е съставен в самото начало на XIII в. на базата на по-ранни, недостигнали до нас извори. В него на два пъти изрично се казва, че завладяването на бившите аварски земи между Дунав и Карпатите е било последвано от организирана от кана сюбиги Крум колонизация:

„А пък земята, която лежи между Тиса и Дунав, завзел Кean Велики – господарят на България, дядо на вожда Салан, чак до пределите на рутените и полоните и там населил склави и българи“ (ЛИБИ 2001: 25).

„...след смъртта на цар Атила вождът Кean Велики, праждото на вожда Салан, дошъл от България с помощта и по съвета на императора на гърците, завзел тази земя; че самите склави били отведени към пределите на рутените от българската земя и сега техният вожд Салан се държи и ги управлява...“ (ЛИБИ 2001: 26).

На това сведение рядко се обръща внимание (ФЕХЕР 1925: 71; ВЕНЕДИКОВ 1979: 69). Интересна подробност в случая, е че унгарците научили за това преселване от самите славяни, т.е. потомците на колонистите (ЛИБИ 2001: 26).

¹ Традиционно в историографията се приема, че през 705 г. ромсите отстъпили на българите областта Загоре. Внимателният преглед на изворите показва, че тази теза трябва да се отхвърли (СТАНЕВ 2012: 69–72). За българо-аварските и българо-хазарските отношения и по-конкретно за корекции на границите през VIII в., няма писмени данни, което разбира се съвсем не означава, че не е имало конфликти и евентуални промени.

Към момента за района между Тиса и Дунав няма археологически данни за това заселване (Григоров 2007: 100; Рашев 2008: 148–149), а областта в други извори е описана като безлюдена, което е в унисон с организацията на граничните райони в България (Колеदारов 1979: 21). Археологически следи от тази българска колонизация, обаче са открити в Трансилвания и по-точно в Бландиана, Алба Юлия и др. (Григоров 2007: 100; Йотов 2010: 487–495; Атанасов 2018: 127–129). Става въпрос за характерна прабългарска керамика и гробове. Трябва изрично да се отбележи, че данните за момента не позволяват да се говори за мащабно колонизиране в цяла Трансилвания, а по-скоро за заселване на отделни групи, които трябвало да поддържат българската власт тук и да контролират добива и износа на сол, като Алба Юлия най-вероятно е била административният и военен център на района (Йотов 2010: 489). В Унгарския аноним изрично се казва, че завладяването на района от кана сюбиги Крум, било последвано от целенасочено заселване на славяни и българи от старите предели на България. Разграничението на славяни и българи е съвсем нормално, тъй като по това време двата етноса все още не са се били сляли в едно цяло. За съжаление разграничаването на колонизираните славяни от старите предели на България, към настоящия момент реално не може да се извърши, тъй като районът от векове преди завладяването му от българите е бил населен със славяни.

Следващата колонизация е няколко години по-късно и обхващала източната част на Горнотракийската низина. Изворите за нея, както и за събитията преди това, са по-подробни, което позволява да се проследи в по-големи детайли.

Българската експанзия в района е била породена от огромния шок, който предизвикал походът на Никифор I през 811 г. До този момент българската политика по отношение на земите на юг от Стара планина е била да не се допуска възстановяването на византийската власт тук. Византийската реконкиста в района започнала в средата на VIII в. и довела до серия от войни (Станев 2008б: 33–52; Станев 2012: 86–110). При прегледа на военните действия до 811 г. ясно се вижда, че българите прилагали тактиката нападение – оттегляне, без да правят опити трайно да овладеят територията. Най-показателни в това отношение са действията в долината на р. Струма през 789 г. и 808 г. и превземането и изоставянето на Сердика през 809 г. Тези превантивни удари, макар и успешни, не спрели византийската реконкиста, която била съпроводена с възстановяването на отдавна изоставени крепости и колонизиране на население от азиатските части на империята. Първоначалният успех на Никифор I през 811 г., който за много кратко време успял да преодолее старопланинската отбранителна линия, да разбие последователно на две български армии, да превземе и опожари столицата Плиска, довели до радикална промяна на българската политиката по отношение на земите на юг от Стара планина. Традиционната политика на възпиране на ромейската реконкиста била заменена с териториална експанзия съпътствана с промяна на етническата картина в завладените земи. При българските военни действия през 812–815 г. местното ромейско население, което не успяло да избяга, било от насилствено депортирано (Станев 2012: 110–116), а

в част от завладените земи били заселени колонисти.

Войната от 812–815 г. завършила с подписването на мирен договор, чиито клаузи са частично запазени в Сюлейманкьойския надпис. В него се определя граница, условията на връщане на пленниците и съдбата на славяните в засегнатите от войната земи. В случая е интересна частта за славяните – „Втората глава за славяните, които са под императора: те трябва да останат така, както бяха заварени, когато стана войната. Третата глава за останалите славяни, които не са подчинени на императора в крайбрежната област: той ще ги върне в селищата им.“ (БЕШЕВЛИЕВ 1992: 165–166, № 41). Както се вижда, към момента на подписването на договора е имало две различни групи славяни, които съответно имали и различна съдба. Първата група, са тези славяни, които живеели тук преди започването на войната и били поданници на Византия. Те обитавали района на Източните Родопи и Сакар (СТАНЕВ 2012: 72–78) и в случая не ни интересуват. Втората група славяни, тези от крайбрежната област, са обект на различна интерпретация. Според В. Златарски (ЗЛАТАРСКИ 1918: 302) те били потомци на избягалите от България през втората половина на VIII в. славяни. Подобно е мнението на В. Бешевлиев, който приема, че славяните от крайморската област са североизточно преселени от Аспарух, които били отвлечени от ромеите или сами избягали в империята и които е трябвало да бъдат върнати (БЕШЕВЛИЕВ 1992: 171–172). Б. Примов счита, че славяните от земите, които сега оставали на византийска територия, по време на войната участвали на българска страна и българите били загрижени за тяхната съдба. Поради тази причина те били разменени срещу пленени ромеи (ПРИМОВ 1981: 148). В. Гюзелев счита че, България е искала Византия да върне славяните, които били пленени при разгрома на българите край Несебър през 815 г. (ГЮЗЕЛЕВ 1999: 146).

Според част от изследователите обаче тези крайморски славяни, споменати в договора от 816 г. не са били местни, а дошли от старите предели на България по време на войната 812–815 г. (АЛАДЖОВ 1973: 135; ДИМИТРОВ 1981: 414; ДИМИТРОВ 1984: 229; ДИМИТРОВ 1989: 29–30). Откриването на прабългарска и славянска керамика в една от кулите на Несебър според В. Гюзелев е свидетелство за настаняване на българско население и „първоначалната българска колонизация в Черноморската област на юг от Балкана“ (ГЮЗЕЛЕВ 1981: 332).

Клаузата на мирния договор от 816 г. за крайбрежните славяни става още по-ясна като се свърже със сведението, че през 815 г. край Месемврия император Михаил II разгромил български лагер (ДИМИТРОВ 1992: 45–46) – „при нападението и грабежа той отвлякъл люде от всякаква възраст, удрял децата им о камъните и о земята и бързо се завърнал в страната си.“ (ГИБИ 1964: 112; ГИБИ 1961: 323). Присъствието на цивилни, вкл. и съвсем малки деца в случая, може да се обясни само като население, което било изпратено тук да колонизира района.

Когато се анализират сведенията за крайбрежните славяни, трябва да се има предвид, че Черноморското крайбрежие от Месемврия на юг, е територия, върху която Византия не е изгубила контрола си при аваро-славянските нашествия в

началото на VII в., или ако е имало такава загуба, то властта на империята е била възстановена много бързо, в рамките на няколко десетилетия (СТАНЕВ 2012: 58–68). Предвид това, както и фактът, че през 756 и следващите години, империята е възстановила властта върху земите западно от крайбрежието, е трудно да се приеме, че тук, през 812 г. е имало някакви неподчинени на Византия славяни. Всъщност, районът на крайбрежието сравнително често се споменава в изворите между 680 и 812 г., но няма нито едно сведение славяни тук.

На базата на писмените сведения, събитията могат да се възстановят по следния начин. През 812–815 г. българите завладели обширни територии на юг от Стара планина, като ромейското население е било отвлечено или прогонено. В крайбрежната зона българската държава изпратила колонисти, основно славяни, като един техен лагер е бил разгромен от ромеите през 815 г. Някои косвени данни позволяват да се допусне, че изпратените славяни колонисти, са били основно северни (СТАНЕВ 2011, 431–450). Проучванията на крепостта до с. Изворово в Сакар, показват, че при тази кампания били изпратени колонисти и в други части на Горнотракийската низина (БОРИСОВ 2011: 234). През 816 г. бил сключен мирен договор, съгласно който границата минавала по линията Девелт – Перамокастел – между двата Авролева – „много мостчета“ – Валзина – Агатоники – Хеброс – Констанция – Макриливада – Хеброс – планината Хемус². Славяните, споменати във втората глава, са тези от вътрешността – Одринска Тракия, Сакар и Източните Родопи. Тази територия се връщала на Византия и местните славяни, които преди войната били поданици на империята, си оставали такива. Трета глава е за изпратените от българската държава колонисти в крайбрежната зона. Крайбрежието северно от Девелт оставало за България, но на юг от него се връщало на Византия и съответно колонистите изпратени там е трябвало да се върнат в България.

През 836 г. между българи и ромеи избухнала война, данните за която са крайно оскъдни. Това, което знаем със сигурност, е че тогава българите завладели западната част на Горнотракийската низина (СТАНЕВ 2012: 139–140), която останала в пределите на България до 970 г. За разлика от кампанията 812–815 г., при тази няма данни за извършена колонизация, но, както се казва, изворите за тази война въобще са много оскъдни. През 863 г. избухнала нова война, в резултат на която ромеите завладели източната част на Горнотракийската низина с прилежащите части на Източните Родопи и Сакар и черноморското крайбрежие. Скоро след това, в отговор на изявеното желание на кана сьубиги Борис да се покръсти, върнали завладените територии с изключение на крайбрежието и района на Родопите и Сакар (СТАНЕВ 2012: 142–156). За върнатата област изрично се казва, че по това време е била ненаселена, а като аргумент за връщането ѝ е посочено, че княз Борис я искал, тъй като му трябва земя, в която да засели част значително нарастналото население на България:

² За локализацията на тези крепости и местности и съответно трасето на границата (СТАНЕВ 2012: 121–123).

„След като прочее се обърнал към богопочитанието, той писал на императрицата за земя, тъй като бил стеснен поради многочисления [си] народ, и поискал от нея [земя] по-откровено, понеже, свързани чрез вярата и неразривно приятелство, вече те представлявали едно цяло, а не две [страни]. Той обещавал и сам да се подчини и да спазва вечен и ненарушим мир. Тя благосклонно го изслушала и му дала пустата по това време [земя] от Сидера, която тогава била граница между ромеи и българи до Дебелт. Тази земя била наричана [от тях] Загора“ (ГИБИ 1964: 117–118).

„Той известил на императора да му даде земя, понеже народът му бил притеснен в собствените си земи, а освен това, че той и чрез вярата е навеки единомислен с тях и винаги ще пази мира ненарушим. Императорът посрещнал благосклонно молбата му и му дал ненаселената по това време земя от Сидера, която била граница между българите и ромеите чак до Девелт. Тази страна у тях носи името Загора“ (ГИБИ 1964: 175).

В рамките на половин век българите овладели практически почти цялата Горнотракийска низина с периферните ѝ райони, а от изворите се вижда, че този процес е бил съпътстван със заселване на население от старите предели на България. В тази област на редица места е открита битова керамика с характерна за земите северно от Стара планина техника, форма и украса, включително и характерната прабългарска керамика от чиста сива глина с излъскани линии. Тъй като тези вълни на заселване са много близки във времето, само на базата на битовата керамика не винаги може да се конкретизира, дали дадено старобългарско селище е възникнало през 812–815, 836 или 864 г., но въпреки това, тя е безспорено свидетелство в подкрепа на писмените извори за заселване на население от старите български предели (РАШЕВ 1993: 112; РАШЕВ 2008: 150; Момчилов 2007: 2016–220; Борисов 2011: 236; Борисов 2018: 188–195; Станев 2012: 119 и 133–139; Топалилов, Станев 2012: 11–38; Грозданова 2018: 120, 131, 161).

От писмените извори ясно се вижда, че при колонизацията на черноморското крайбрежие през 812–815 г. като заселници били изпратени славяни. Това напълно съвпада с данните за колонизацията извършена малко преди това в другия край на държавата – Трансилвания. Изворите за двете колонизации са със съвсем различен произход и характер и не са свързани по между си. Това означава, че изпращането именно на славяни в новозавоювани рискови области не е случайно явление, а целенасочена държавна политика, която може да бъде обяснена с факта, че славяните са подчинено население в България. Всъщност, действията на кана сюбиги Крум са напълно идентични с тези на кана сюбиги Аспарух, който разселва покорените славяни по границите. Разбира се, както се вижда от археологически данни за Трансилвания, освен славяни, е имало и отделни български групи. Такива изрично не се споменават през 812–815 г., а за 863 г. се говори най-общо за „народ“, но наличието на такива български (прабългарски) групи се потвърждава както от откритата битова керамика³, както и

³ Това само по себе си също не бива да се абсолютизира, тъй като битовата керамика е стока, ко-

два гроба в Пловдив (ТОРАЛИЛОВ, СТАНЕВ 2014: 83–91).

Няколкото вълни на колонизация на население от старите предели на България в Горнотракийската низина в периода 812–864 г., повдигат един много интересен въпрос, а именно дали славянизацията на земите между Стара планина, Родопите и Черно море не е следствие до голяма степен именно от тази политика?

В периода 680–816 г. районът многократно се споменава в изворите във връзка с българо-византийските войни, ромейската реконкиста и т.н., но няма споменавания на славяни обитаващи района. Има писмени сведения за славяни непосредствено северно от Стара планина, изрично назовани с племенното им име – севери (ГИБИ 1960: 264, 272, 296), има писмени сведения за славяни в земите между Константинопол и Одрин (ГИБИ 1960: 146; ЖИТИЕ НА МАКСИМ 1960: 308), но изрично споменаване на славяни живеещи в интересиращата ни област няма. Единственото сведение е втората глава на договора от 816 г. „Втората глава за славяните, които са под императора: те трябва да останат така, както бяха заварени, когато стана войната“ (БЕШЕВЛИЕВ 1992: 165). То е твърде общо, но е ясно че се отнася за славяните на териториите, които съгласно договора останали византийски, а именно Странджа, Сакар, Родопите и западната част на Горнотракийската равнина. Археологическите данни за момента показват една много интересна картина. Славянски материали от периода VII–VIII в. са много оскъдни, като единствено в района между Сакар и източната част на Родопите има по-значима концентрация (РАШЕВ 1993: 103; РАШЕВ 2008: 150; МОМЧИЛОВ 2007: 217–218; БОРИСОВ 2011: 231–233; СТАНЕВ 2012: 72–78; БОРИСОВ 2016: 142–154; ГРОЗДАНОВА 2018: 101–118 и 160–161). Тези славянски материали от района на Сакар и Източните Родопи, вероятно са свързани с периферни групи на известните от писмените извори славянските племена в района на Одринска Тракия и Беломорието. В останалите части на Горнотракийската низина с прилежащите ѝ околности, славянското население очевидно е било твърде малобройно, не е било политически фактор и затова не е отразено в изворите.

Следващите данни за колонизация организирана от българската държава, е от 904 г. Това е добре известното сведение на Льв Хиросфакт, че „българите искаха да се заселят в превзетия от агаряните Солун, след като ги убедих и изгоних, го получих обратно“ (ГИБИ 1961: 184, № 4). Тази колонизация не се е осъществила, но интересното в случая, е че била използвана като инструмент за изнудване на ромейте.

Последният описан в изворите случай на колонизация е от 922 г. и е свързан със завладяването на Виза – „Симеон като дошъл в изоставената Виза, разрушил оцелелите стени, а околностите заповядал да изорат и засеят. Като заселил този град с някои от своите и като назначил някой си Вулия за началник на крепостта, той се отдалечил, за да уреди по този начин нещата и в другите градове на

ято се продава и е съвсем нормално глинени гърнета и кани правени в прабългарски селища да попадат в близко разположени славянски.

Тракия.“ (ГИБИ 1964: 77). В случая имаме класически пример на организирана от държавата колонизация (ВЕНЕДИКОВ 1981: 213; ГАГОВА 2002: 46), идентичен на колонизирането на дн. българско Южно Черноморие извършено един век по-рано. Местните ромеи били прогонени или депортирани (ГИБИ 1964: 76), а на тяхно място доведени колонисти от старите предели на България. Интересно е сведението, че българите изорали и засяли завладения район. На това действие, освен за изхранване на колонистите, трябва да гледа и като създаване на логистика, за изхранване на войската при една бъдеща (очевидно планирана към момента) кампания срещу Константинопол. През 927 г. новият български цар – Петър, сключил мир с ромеите. Съгласно договора, българите върнали част от завладените по времето на цар Симеон византийски земи. Сред върнатите райони бил и този на Виза, а изпратените пет години по-рано български колонисти били оттеглени – „Малко по-късно казаният Симеон напуснал жалката си душа и Петър, неговият син, наследил властта. Той, като се възползувал твърде варварски от обстоятелствата, разрушил до основи завзетите от неговия баща градове в Тракия, повикал при себе си намиращите се в тях българи и с тях по същия начин разрушил Виза“ (ГИБИ 1964: 80). С оттеглянето на българските колонисти отново виждаме идентични действия с тези на кана сюбиги Омуртаг през 816 г., който оттеглил колонизираните славянии в крайбрежната област южно от Девол.

Посочените примери на колонизация осъществена от българската държава, са извършени в различни периоди и на различни територии. Това показва, че колонизацията, не е случайно явление, а добре обмислена и системно прилагана във времето политика. Това позволява да се допусне, че заселване на население от старите предели на България се извършвало и в други новозавладени райони, за които няма писмени данни кога точно, как и при какви обстоятелства били завладени.

През 40-те или 50-те години на IX в. българската държава значително разширила територията си в югозападна посока и достига брега на Адрианическо море. За съжаление в изворите не се съдържат никакви сведения около обстоятелствата, при които това е станало. Традиционно се приема, че експанзията в тази посока, подобно на тази в Горнотракийската низина е била свързана с желанието да бъдат присъединени многобройните славянски племена от „българската“ група. Проблем в случая е, че наличните археологически данни показват, че територията на дн. република Северна Македония през VII–IX в. е била много рядко населена (ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА 1995: 91–95; МАНЕВА 1995: 64; МИКУЛЧИЌ 1996: 28; БЕЛДЕДОВСКИ 1996: 174; РАШЕВ 2007: 97; РАШЕВ 2008: 150) т.е. до голяма степен картината тук наподобява тази в Горнотракийската низина. Единственият район, който е бил по-гъсто населен, е този около Охрид и Струга. Населението, което обитавало областта през VII–VIII в. обаче не е било славянско, а принадлежало към културата Комани-Круя, чийто епицентър е дн. Северна Албания (FILIPSKI 2010: 67–80; СТАНЕВ 2018: 219–224)⁴. За

⁴ Към цитираната там литература, трябва да се добави ZAGARČANIN 2018: 133–145.

характера на нейните носители има различни хипотези, като най-вероятно изглежда това да е оцеляло късноантично население, върху което има варварски наслоения. Археологическите данни показват, че носителите на културата Комани-Круя в района на Охрид и Струга след началото на IX в. изчезват, без да може към настоящия момент да се преценира кога точно е станало това. Като се има предвид традиционната българска политика в новозавладените земи местното население да се депортира и на негово място да се колонизира население от старите предели на България, то съвсем логично възниква въпросът, дали завладяването на Охридско и Стружко от българите не е било последвано от подобно депортиране или прогонване на по-голямата част завареното население и заселване на колонисти от старите предели на България. Като разглежда въпроса за материалната култура в на територията на дн. Република Северна Македония през ранното средновековие и по-точно, след като излага аргументи за късната славянизация на района, съпадаща най-общо със завладяването му от българите, Р. Рашев изказва мнението, че „този процес е могъл да бъде предизвикан, ръководен и контролиран от българската държава“ (РАШЕВ 2007: 98). Според него, териториите, от където дошли тези славяни са Южна Македония и Струмско – Родопската област. В действителност, това са земи, за които през VII–IX в. има множество и различни по произход писмени данни, които показват, че били плътно населени със славяни. Въпреки, че тези славяни създавали сериозни проблеми на империята, към средата на IX в. те вече били покорени. Не е изключено част от тях със или без участието на българската държава наистина да са мигрирали⁵ на север, към много по-слабо населените по това време земи на дн. Р. Северна Македония. В стратегически важни райони, по аналогия с действията на българите в Трансилвания и крайбрежието на Черно море само няколко десетилетия по-рано, е по-вероятно да били изпращани славяни от старите предели на България, които неколккратно вече доказвали лоялността си към държавата. Районът на Охрид и Струга е именно такъв стратегически важен. От тук минавал един от главните пътища на Балканския полуостров – Вия Егнация, който свързвал Драч със Солун, две изключително важни византийски крепости, а непосредствено северозападно от областта са земи, които останали под властта на Византия. Освен славяни, по аналогия с извършената колонизация в Трансилвания и Горнотракийската низина няколко десетилетия по-рано, може да се допусне, че като колонисти били изпращани и малки групи българи (прабългари). Интерес в това отношение представлява ранносредновековният некропол проучен при разкопаването на античния театър в Скопие. Той е дати-

⁵ Традиционна българска политика по това време е било да се депортира (отвлеча) население от вражеската територия, което в последствие се заселвало в България. Съвсем логично е, когато в през пърната половина на IX в. българската експанзия достигнала византийски земи плътно населени със славяни, като Беломорието и Южна Македония, на депортация да били подложени и големи славянски групи. Всъщност, в изворите още през 774 г. има описан такъв случай – проваленият опит на кана сюбиги Телериг да депортира берзитите, за които се приема, че живеели в дн. Р. Северна Македония, но наличните данни позволяват да се допусне, че били по на юг (СТАНЕВ 2018: 212–215).

ран във втората половина на X в., т.е. значително по-късно от завладяването на Македония от българите и съответно предполагаемата колонизация, но в него са открити редица гробове с обредни практики, които имат аналог в езическите прабългарски некрополи от дн. Североизточна България, което предполага че вероятно е оставен от потомци на население дошло от там (КУЗМАНОВСКИ 2017, 407–408).

За земите по средното течение на Струма (между Креснското и Рупелско дефиле), на базата на археологически данни, също е изказана тезата, че през VII–първата половина на IX в. са били много слабо населени и масовото им заселване е станало най-общо по времето на княз Борис и цар Симеон (ЦВЕТКОВ 2002: 37).

Няма данни кога и при какви обстоятелства са били завладени земите на дн. Източна Сърбия, но археологическите данни показват, че тук, подобно на Трансилвания, на определени места има концентрация на старобългарски материали (RADIŠIĆ 2018: 135–156). Вероятно в основната си част те са били оставени от военни групи гарантиращи българската власт тук, но не е изключено да е имало и групи цивилно население.

През първите години от управлението на цар Симеон, между България и Византия избухнала война, в която, като съюзници на ромеите се намесили унгарците. Те, нападнали и опустошили огромна част от България – земите между Дунав и Карпатите, дн. Североизточна България, Северна Добруджа и Бесарабия. При тези нашествия унгарците отвлекли многобройно население, което продали на ромеите. Цар Симеон сключил съюз с източните съседи на унгарците – печенегите, които ги разгромили. След като се отгървал от унгарците, Симеон принудил ромеите да освободят безусловно пленените българи. Археологическите данни показват, че засегнатите от унгарските нашествия земи се възстановили по различен начин. Докато животът в района между Стара планина и Дунав продължил, то стотиците старобългарски селища в земите между Дунав и Карпатите били изоставени (СТАНЕВ 2008А: 9–24; АТАНАСОВ 2018: 125–127). Съвсем естествено възниква въпросът, защо старобългарското население, което е живееело във Влашката равнина не се е завърнало в селищата си, по подобие на населението южно от Дунав? Отговорът, е че това население целенасочено не е било допуснато да се завърне, а било заселено някъде другаде, вероятно в Тракия и Македония.

Наличните писмени извори съдържат данни, които ясно показват, че Първото българско царство е имало определена демографска политика и именно държавата е генерирала едни от най-мощните миграции – депортиране на чуждо население от завладени територии и колонизиране на население от старите предели на България в стратегически важни области. Първоначално като колонисти били изпращани основно славяни, тъй като това било подчинено население и е логично именно такава да бъде заселвано в рисковите гранични райони, но с времето, в резултат на настъпилния процес на сливане на славяни и прабългари в един нов народ, това разграничаване в изворите изчезва и се

говори просто за „българи“. Така българската държава съществено допринесла за славянизирание на значителна част от територията на Източните Балкани⁶. Славяните изпращани като колонисти, поколения наред преди това живеели в България, съвместно с прабългарите участвали в отбраната ѝ и в завладяването на териториите, в които в последствие се заселвали. През IX в. започнал процес на интерграцията на славяните в държавния административен и военен апарат, първоначално на по-ниски позиции, а в последствие по времето на княз Борис достигнали и управляващия елит. Така именно тези славяни трябва да бъдат наричани „български славяни“, т.е. славяни тясно свързани с българската държава и с времето придобили българска идентичност. Колонизирането на население от старите български предели – български славяни (в смисъла изказан по-горе) и отделни групи българи (прабългари) в Горнотракийската низина и Македония, съчетано със стабилната българска власт през следващия век и половина, съвпадаща с период на политически и културен разцвет на държавата, довели до изграждането на здрава българска идентичност на славяноезичното население в тези земи.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

АЛАДЖОВ 1973: Димитър Аладжов. Материалната култура на Югоизточна България през IX–XI в. – В: *Славяните и средиземноморския свят VI–XI век*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1973, 135–159. [Dimitur Aladzhov. Materialnata kultura na Yugoiztochna Bulgaria prez IX–XI vek. – V: *Slavyanite i sredizemnomorskia svyat VI–XI vek*. Sofia: Izdatelstvo na Bulgarskata akademia na naukite, 1973, 135–139.]

АТАНАСОВ 2018: Георги Атанасов. Човешкият потенциал на цар Симеон Велики за водене на войни. Славяни, имигранти, съюзници. – В: *Симеонова България в историята на Европейския Югоизток: 1100 години от битката при Ахелой*, том 2, Велико Търново: Фабер, 2018, 107–144. [Georgi Atanasov. Choveshkiyat potentsial na tsar Simein Veliki za vodene na voini. Slavyani, imigranti, sayuznitsi. – V: *Simeonova Bulgaria v istoriata na Europejskia Jugoiztok: 1100 godini ot bitkata pri Ahelei*, том 2, Veliko Turnovo: Faber, 2018, 107–144.]

БЕЛДЕДОВСКИ 1996: Звонко Белдедовски. Словенски материјални елементи во Брегалничкиот басен. – *Macedonia acta archaeologica*, 14, 1996, 173–182. [Zvonko Beldedovski. Slovenski materialni elementi vo Bregalnichkiot basen. – *Macedonia acta archaeologica*, 14, 1996, 173–182.]

БЕШЕВЛИЕВ 1992: Веселин Бешевлиев. *Първобългарски надписи*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1992. [Veselin Beshevliev. *Purvobulgarski nadpisi*. Sofia, Izdatelstvo na Bulgarskata akademia na naukite, 1992.]

БОРИСОВ 2011: Борис Борисов. До тук стига България. (Бележки по хронологията и развитието на селищната мрежа в Южна България по времето на Първото българско царство). – В: *Оттука започва България*. Шумен: Университетско издателство Епископ Константин Преславски, 2011, 231–251. [Boris Borisov. Do tyk stiga Bulgaria. (Belezhki po hronologiat na selishtnata mrezha v Yuzhna Bulgaria po vremeto na Parvoto bulgarsko tsarstvo). – V: *Ottyka zapochva Bulgaria*. Shumen: Universitetsko izdatelstvo Episkop Konstantin Preslavski, 2011, 231–251.]

БОРИСОВ 2016: Борис Борисов. Славяне VI–VII вв. на територии на днешней Южной Болгарии. Миф или реалность? – *Дриновский сборник*, 9, 2016, 142–152. [Boris Borisov. Slavyane

⁶ Заселването на славяните в източната част на Балканите съвсем не приключва през първата половина на VII в. В писмените извори има данни за по-късни вътрешни размествания, изселвания и заселване на големи групи отвън. Такова например е голямата вълна от великоморавци в края на IX–началото на X в. (Станев 2016: 320–322; 324–329).

VI i VII vv. na territorii nineshnei Yuzhnoi Bolgarii. Mif ili realnost? – *Drinovskii zbirnik*, 9, 2016, 142–152.]

БОРИСОВ 2018: Борис Борисов. Селищната мрежа през Ранното средновековие на територията на дн. Южна България. – В: *Симеонова България в историята на Европейския Югоизток: 1100 години от битката при Ахелой*, том 2, Велико Търново: Фабер, 2018, 186–203. [Boris Borisov. Selishnata mrezha prez Rannoto srednovekovie na teritoriyata na dn. Yuzhna Bulgaria. – V: *Simeonova Bulgaria v istoriata na Evropejskia Yugoiztok: 1100 godini ot bitkata pri Aheloi*, том 2, Veliko Turnovo: Faber, 2018, 186–203.]

ВЕНЕДИКОВ 1979: Иван Венедиков. *Военното и административното устройство на България през IX и X век*. София: Военно издателство, 1979. [Ivan Venedikov. *Voennoto i administrativno ustroistvo na Bulgaria prez IX i X vek*. Sofia: Voенно izdatelstvo, 1979.]

ВЕНЕДИКОВ 1981: Иван Венедиков. Земеделицът през Първото българско царство. – В: *Развитие на земеделието по българските земи*. София: Земиздат, 1981, 181–226. [Ivan Venedikov. *Zemedeletsat prez Pervoto bulgarsko tsarstvo*. – V: *Razvitie na zemedeliето po bulgarskite zemi*. Sofia: Zemizdat, 1981, 181–226.]

ГАГОВА 2002: Красимира Гагова. *Тракия през българското средновековие*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, 2002. [Krasimira Gagova. *Trakia prez bulgarskoto srednovekovie*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski, 2002.]

ГИБИ 1960: *Гръцки извори за българската история*. Том III. София: Българска академия на науките, 1960. [Gratski izvori za bulgarskata istoria. Tom VI. Sofia: Balgarska academia na naukite, 1960.]

ГИБИ 1961: *Гръцки извори за българската история*. Том IV. София: Българска академия на науките, 1961. [Gratski izvori za bulgarskata istoria. Tom IV. Sofia: Balgarska academia na naukite, 1961.]

ГИБИ 1964: *Гръцки извори за българската история*. Том V. София: Българска академия на науките, 1964. [Gratski izvori za bulgarskata istoria. Tom V. Sofia: Balgarska academia na naukite, 1964.]

ГРИГОРОВ 2007: Валери Григоров. *Метални накити от средновековна България (VII–XI в.)*. София: Национален археологически институт с музей, 2007. [Valeri Grigorov. *Metalni nakiti ot srednovekovna Bulgaria (VII–XI v.)*. Sofia: Nacionalen arheologicheski institut s muzey, 2007.]

ГРОЗДАНОВА 2018: Галина Грозданова. *Населението на Южна България VI–IX в. по археологически данни*. София: Национален археологически институт с музей – БАН, 2018. [Galina Grozdanova. *Naselenieto na Yuzhna Bulgaria VI–IX v. po archeologicheski данни*. Sofia: Nacionalen arheologicheski institut s muzey – BAN, 2018.]

ГЮЗЕЛЕВ 1981: Васил Гюзелев. Несебър. – В: *Български средновековни градове и крепости*, том 1. Варна: Георги Бакалов, 1981, 325–355. [Vasil Gyuzelev. Nesebur. – V: *Bulgarski srednovekovni gradove i krepости*, том 1. Varna: Georgi Bakalov, 1981, 325–355.]

ГЮЗЕЛЕВ 1999: Васил Гюзелев. *Езическа България*. – Иван Божилов, Васил Гюзелев. *История на средновековна България VII–XIV век*. София: Анубис, 1999, 57–166. [Vasil Guzelev. *Ezicheska Bulgaria*. – Ivan Bozhilov, Vasil Gyuzelev. *Istoria na srednovekovna Bulgaria VII–XIV vek*. Sofia: Anubis, 1999, 57–166.]

ДИМИТРОВ 1981: Божидар Димитров. Агатопоп. – В: *Български средновековни градове и крепости*, том 1. Варна: Георги Бакалов, 1981, 412–426. [Bozhidar Dimitrov. Agatorop. – V: *Bulgarski srednovekovni gradove i krepости*, том 1. Varna: Georgi Bakalov, 1981, 325–355.]

ДИМИТРОВ 1984: Божидар Димитров. Етнически състав на странджанските Черноморски селища. – В: *Странджанско-Сакарски сборник*, том 1, Малко Търново, 1984, 228–236. [Bozhidar Dimitrov. *Etnicheski sustav na strandzhanskite Chernomorski selishta*. – V: *Standzhansko-Sakarski sbornik*, том 1, Malko Turnovo, 1984, 228–236.]

ДИМИТРОВ 1989: Божидар Димитров. Странджа през Средновековието. – *Известия на Националния исторически музей*, 8, 1989, 21–52. [Bozhidar Dimitrov. *Strandzha prez Srednovekovieto*. – *Izvestia na Nacionalnia istoricheski muzey*, 8, 1989, 21–52.]

ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА 1995: Людмила Дончева-Петкова. Проблеми на ранносредновековната култура в Македония. – *Македонски преглед*, 2, 1995, 89–105. [Ljudmima Doncheva-Petkova.

Problemi na rannosrednovekovnata kultura v Makedonia. – *Makedonski pregled*, 2, 1995, 89–105.]

ЗЛАТАРСКИ 1918: Васил Златарски. *История на българската държава през средните векове*, том 1, част 1. София: Държавна печатница, 1918. [Vasil Zlatarski. *Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove*, tom 1, chast 1. Sofia: Durzhavna pechatnica, 1918.]

ЙОТОВ 2010: Валери Йотов. Българският контрол на „Пътя на солта“ в Трансилвания през IX в. (по археологически данни). – В: *Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология*, том 1. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2010, 487–495. [Valeri Yotov. Balgarskiyat kontrol na „Patyu na solta“ v Transilvania prez IX v. (po arheologicheski danni). – V: *Velikotarnovskiyat universitet „Sv. sv. Kiril i Metodii i balgarskata arheologia“* tom 1. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodii“, 487–497.]

КОЛЕДАРОВ 1979: Петър Коледаров. *Политическа география на средновековната българска държава*, част 1. София: Издателство на Българската академия на науките, 1979. [Petar Koledarov. *Politicheska geografia na srednovekovnata balgarska darzhava*, chast 1. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite, 1979.]

КУЗМАНОСКИ 2017: Игор Кузманоски. Средновековна некропола на просторот на античкиот театар во Скупи. – В: *Римски театар Скупи*. Скопје: Дата Понс, 2017, 367–481. [Igor Kuzmanoski. Srednovekovna nekropola na prostorot na antichkiot teatar vo Skupi. – V: *Rimski teatar Skupi*. Skopje: Data Pons, 2017, 367–481.]

ЛИБИ 2001: *Латински извори за българската история*. Том V. София: Българска академия на науките, 2001. [*Latinski izvori za balgarskata istoria*. Tom V. Sofia: Balgarska akademija na naukite, 2001.]

МАНЕВА 1995: Елица Манева. Средновековни некрополи од Македонија. – В: *Содржински и методолошки прашања во истражување на историјата на културата на Македонија*, кн. 1. Скопје, 1995, 63–71. [Elitsa Maneva. Srednovekovni nekropoli od Makedonia. – V: *Sodrzhibinska i metodolosbki prashana vo istzhuvane na istoriata na kulturata na Makedonia*. Skopje, 1995, 63–71.]

МИКУЛЧИК 1996: Иван Микулчиќ. *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, Скопје 1996. [Ivan Mikulchik. *Srednovekovni gradovi i tvrdini vo Makedonia*. Skopje, 1996.]

МОМЧИЛОВ 2007: Димчо Момчилов. *Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия*. Варна: Зограф, 2007. [Dimcho Momchilov. *Kultura i politika na Parvotu balgarsko tsarstvo v Severoiztochna Trakia*. Varna: Zograf, 2007.]

ПРИМОВ 1981: Борислав Примов. Укрепване и териториално разширение на българската държава през първата половина на IX в. – В: *История на България*, том 2, София: Издателство на Българска академия на науките, 1981, 130–161. [Borislav Primov. Ukrepane i teritorialno razshirenje na balgarskata darzhava prez parvata polovina na IX v. – V: *Istoria na Bulgaria*, tom 2. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite, 1981, 130–161.]

РАШЕВ 1993: Рашо Рашев. Поселищният живот в Северна Тракия през Ранното средновековие. – В: *Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV век*. София–Сливен 1993, 101–117. [Rasho Rashev. Poselishtniyat zhivot v Severna Trakia prez Rannoto srednovekovie. – V: *Severoiztochna Trakia i Vizantia prez IV–XIV vek*. Sofia–Sliven, 1993, 101–117.]

РАШЕВ 2007: Рашо Рашев. Към проблема за материалната култура на територията на Република Македонија от края на VII до средата на IX в. – *Археология*, 2007, 1–4, 90–101. [Rasho Rashev. Kam problema za materialnata kultura na teritorijata na Republika Makedonia ot kraia na VII do sredata na IX v. – *Arheologia*, 2007, 1–4, 90–101.]

РАШЕВ 2008: Рашо Рашев. *Българската езическа култура VII–IX век*. София: Класика и Стил, 2008. [Rasho Rashev. *Balgarskata ezicheska kultura VII–IX vek*. Sofia: Klasika i Stil, 2008.]

СТАНЕВ 2008А – Камен Станев. Влияние на унгарските нашествия от 894–896 г. върху миграционните процеси в българските земи. – *Минало*, 2008, 4, 9–24. [Kamen Stanev. Vliyanie na ungarskite nashestvia ot 894–896 g. varhu migratsionnite protsesi v balgarskite zemi. – *Minalo*, 2008, 4, 9–24.]

СТАНЕВ 2008Б: Камен Станев. Защо през 809 г. кана сюбити Крум превзема Сердика. – *История*, 2008, 2–3, 33–53. [Kamen Stanev. Zashto prez 809 g. kana syubigi Krum prevzema Serdika. – *Istoria*, 2008, 2–3, 33–53.]

СТАНЕВ 2008В: Камен Станев. *Миграционните процеси в Първото българско царство (по*

писмени данни). Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен доктор. София 2008. [Kamen Stanev. *Migracionните protsesi v Parvoto balgarsko tsarstvo (po pismeni dannii)*. Avtoreferat na disertatsia za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stепен doktor. Sofia 2008.]

СТАНЕВ 2011: Камен Станев. Една хипотеза за съдбата на северите след похода на Никифор I през 811 година. – В: *Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea. Сборник в чест на Александър Минчев (= Acta Musei Varnaensis VIII–I)*. Варна: Онгъл, 2011, 431–450. [Kamen Stanev. Edna hipoteza za sadbata na severite sled pohoda na Nikifor I prez 811 godina. – V: *Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea. Sbornik v chest na Aleksandar Minchev Acta Musei Varnaensis VIII–I*). Varna: Ongal, 2011, 431–450.]

СТАНЕВ 2012: Камен Станев. *Тракия през Ранното средновековие*. Велико Търново: Фабер, 2012. [Kamen Stanev. *Trakia prez Rannoto srednovekovie*. Veliko Tarnovo: Faber, 2012.]

СТАНЕВ 2016: Камен Станев. Среднодунавски славяни в българските земи през Ранното средновековие. – В: *Кирило-Методиевски студии*, 25, 2016, 320–335. [Kamen Stanev. Srednodunavski slaviyani v balgarskite zemi prez Rannoto srednovekovie. – V: *Kirilo-Methodievski studii*, 25, 2016, 320–335.]

СТАНЕВ 2018: Камен Станев. Бележки върху етническата ситуация в Девошки комитат през Ранното средновековие. – В: *Свети Климент Охридски в културата на Европа*. София: Българска академия на науките. Кирило-Методиевски научен център, 2018, 208–232. [Kamen Stanev. Belezhki varhu etnicheskata situatsia v Devolski komitat prez Rannoto srednovekovie. – V: *Sveti Kliment Ohridski v kulturata na Evropa*. Sofia: Balgarska akademia na naukite. Kirilo-Methodievski nauchen tsetar, 2018, 208–232.]

ТОПАЛИЛОВ, СТАНЕВ 2012: Иво Топалилов, Камен Станев. Ранносредновековна керамика от Пловдив. – В: *Исторически*, том 5. Велико Търново: Фабер, 2012, 11–38. [Ivo Topalilov, Kamen Stanev. Rannosrednovekovna keramika ot Plovdiv. – V: *Istoriicii*, том 5. Veliko Tarnovo: Faber, 2012, 11–38.]

ФЕХЕР 1925: Геца Фехер. Паметници на прабългарската култура. – *Известия на Българското археологическо дружество*, 3, 1925, 1–90. [Geza Feher. Pametnici na prabulgarskata kultura. – *Izvestia na Balgarskoto arheologicheskoto druzhestvo*, 3, 1925, 1–90.]

ЦВЕТКОВ 2002: Борис Цветков. *Селищната мрежа в долината на Средна Струма през Средновековието IX–XVII век*. София 2002. [Boris Tsvetkov. *Selishnata mrezhha v dolinata na Sredna Struma prez Srednovekoviето*. Sofia, 2002.]

CHARANIS 1961: Peter Charanis. The Transfer of Population as a Policy in Byzantine Empire. – In: *Comparative Studies in Society and History*, 1961, vol. III, Issues 2, 140–154.

DIMITROV 1992: Hristo Dimitrov. Bulgaria against the Byzantine empire for the mastery of the Black sea Coast in the half of ninth Century. – In: *Bulgaria pontica medii aevii*, voll. 3, Sofia, 1992, 43–49.

FILIPOSKI 2010: Toni Filipiski – The Komani – Krue Settlements, and some Aspects of their Existence in the Ohrid-Struga Valey (VII–VIII century). – *Macedonian Historical Review*, 1, 2010, 67–80.

RADIŠIČ 2018: Milica Radišič. Archaeological testimonies of Bulgarin presence in the Central Balkans during the ninth and tenth Centuries. – В: *Симеонова България в историята на европейския Югоизток: 1100 години от битката при Ахелой*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018, 135–156. [Milica Radišič. Archaeological testimonies of Bulgarin presence in the Central Balkans during the ninth and tenth Centuries. – V: *Simeonova Bulgaria v istoriyata na evropeyskia Yugoiztok: 1100 godini ot bitkata pri Abeloy*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2018, 135–156.]

ТОПАЛИЛОВ, СТАНЕВ 2014: Ivo Topalilov, Kamen Stanev. Two Bulgar Pagan Burials from Plovdiv. – In: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*, София–Piliscsaba, 2014, 83–91.

ZAGARČANIN 2018: Mladen Zagarčanin. Ransrednjojekovna nekropola u Mijelama i pitanje “Komani-Kroja” kulture na našim prostorima. – *Nova Antička Duklja*, IX, 2018, 97–156.